

JÓZEF STANISŁAW ZEGAR

Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– PIB W Warszawie

ZRÓWNOWAŻENIE ROLNICTWA WOJ. OPOLSKIEGO NA TLE KRAJU

Abstract: Sustainability of Agriculture in the Opole Province Compared to National Agriculture. The objective of this article is to present the image of the sustainability of agriculture in the Opole Province compared to national agriculture based on data of the 2010 Common Agricultural Census. The article includes a comprehensive description of agriculture in the Opole Province with a special emphasis on environmental sustainability and a slight emphasis on economic and social sustainability taking into consideration two classes of agricultural farms: individual and other (legal).

Agriculture in the Opole Province is characterised by a predominance of agricultural farms and arable lands located in urban and rural municipalities in rural municipalities. It is a special characteristic of agriculture in which the effects on production and economic results have not been fully recognised. It is highly probable that it leads to the increase in hired labour and non-agricultural enterprise.

Agricultural farms in the Opole Province have bigger production and economic potential compared to the national average as well as most of the other provinces. It concerns the acreage of arable land, standard production and standard gross margin.

In terms of environmental sustainability, agricultural farms in the Opole Province have an advantage over other provinces – as indicated by the percentage of farms meeting specified environmental criteria, which is considerably higher than the national average. Agricultural farms in the Opole Province also have advantage in the field of economic sustainability. It is indicated by agricultural work productivity in the Opole Province, which is 62% higher than national average, however, land productivity – with standard production per 1 ha of arable land – is slightly below the national average. Moreover, subsistence agriculture farms in the Opole Province are in a better situation than those in the country.

Key words: Agricultural farm, sustainability of farms, sustainable development.

Wprowadzenie

Idea zrównoważonego rozwoju od ponad dwóch dziesięcioleci toruje sobie drogę w świadomości społecznej, przyjmując powoli postać mniej lub bardziej dojrzałej

koncepcji. Dotyczy to także rolnictwa, co – w ujęciu teoretycznym – znajduje wyraz w paradygmacie rolnictwa zrównoważonego, a w ujęciu praktycznym – w różnych formach i sposobach rolnictwa alternatywnego, takich jak rolnictwo organiczne (ekologiczne), czy w pewnym stopniu – w europejskim modelu rolnictwa, którego jedną z cech konstytutywnych jest wielofunkcyjność. Często, a może nawet na ogół, zrównoważony rozwój rolnictwa jest ujmowany wraz z obszarami wiejskimi, a to z powodu historycznego silnego sprzężenia z tymi obszarami - istotnego także obecnie. Trudno mówić o zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich bez zrównoważonego rolnictwa.

W kwestii zrównoważenia rolnictwa trzeba wyróżnić zrównoważenie i zrównoważony rozwój. *Zrównoważenie rolnictwa* odnosi się do stanu w danym momencie (lub okresie) czasu – jest to ujęcie statyczne. Zrównoważenie dotyczy zarówno gospodarstw rolnych, jak i rolnictwa, jako sektora czy działu gospodarki narodowej. W pierwszym przypadku za miarę zrównoważenia przyjmuje się spełnianie przez gospodarstwo pewnych wymagań w sferach (ładach) zrównoważenia. Jeżeli gospodarstwo spełnia w mniejszym lub większym zakresie te wymagania, to mówi się o mniejszym lub większym jego zrównoważeniu. W drugim przypadku za miarę zrównoważenia przyjmuje się także stopień spełniania pewnych wymagań w zakresie trzech ładów zrównoważenia, przy czym wymagania te niekiedy są takie same, jak w odniesieniu do gospodarstw rolnych, ale niekiedy są odmienne. Chodzi o ład w sferze środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Aby nadmiernie nie komplikować problematyki, można przyjąć, że ład w sferze środowiskowej polega na zachowaniu walorów środowiska przyrodniczego, ład w sferze ekonomicznej – tworzeniu miejsc pracy i porównywalną lub co najmniej akceptowalną opłatę nakładów pracy, czyli inaczej mówiąc dostarczanie godziwych dochodów ludności związanej z rolnictwem, zaś ład w sferze społecznej oznacza wnoszenie stosownego wkładu w witalność (żywołność) miejscowości wiejskich oraz zachowywanie kultury i tradycji społeczności lokalnych. Zagadnienia społeczne – zrównoważenia społecznego czy ładu społecznego – są jeszcze mało rozpoznane. Zrównoważenie gospodarstw przekłada się na zrównoważenie rolnictwa, ale nie jest to zależność funkcyjna. *Zrównoważony rozwój rolnictwa* odnosi się do zmian w czasie, czyli *ex definitione* ma charakter dynamiczny. W tym przypadku podstawową miarą zrównoważonego rozwoju jest postęp w osiąganiu poszczególnych wartości odnoszących się do zrównoważenia rolnictwa.

Zarówno pierwszy, jak i drugi termin nie mają ani jednoznacznej konotacji ani operacjonalizacji. Ich pojmowanie dopiero się wykluwa i to z trudem, ponieważ materia jest bardzo złożona. Najbardziej zaawansowany jest opis zrównoważenia w sferze środowiskowej, bo przecież ograniczenia środowiskowe były protoprzyczyną podjęcia kwestii zrównoważonego rozwoju, ale i tu do pożądanego stanu jeszcze daleko.

Celem opracowania jest przedstawienie obrazu zrównoważenia rolnictwa woj. opolskiego na tle rolnictwa całego kraju bazując na danych statystyki publicznej, zwłaszcza zaś danych Powszechnego Spisu Rolnego 2010. Prezentacji dokonano

my w czterech rozdziałach. Pierwszy dotyczy syntetycznego obrazu rolnictwa ze względu na ważniejsze cechy. Drugi dotyczy oceny zrównoważenia środowiskowego przez pryzmat gospodarstw rolnych. Trzeci dotyczy zrównoważenia ekonomicznego. Rozdział czwarty odnosi się do pewnych aspektów ekonomicznych zrównoważenia w sferze społecznej. Całość wieńczą krótkie refleksje końcowe.

1. Rzut oka na rolnictwo woj. opolskiego

Województwo opolskie pod względem liczby gospodarstw i powierzchni użytków rolnych plasuje się na przedostatnim miejscu w kraju – tuż przed woj. lubuskim. Podobnie jak w całym Kraju, ok. 18% ogółu statystycznie ewidencjonowanych gospodarstw rolnych nie zajmuje się działalnością rolniczą, dysponując z reguły działkami rolnymi. Na gospodarstwa rolne bez działalności rolniczej przypada 0,5% UR (w kraju 3%). Takie gospodarstwa odnotowujemy jedynie jako osobliwość.

Przedmiotem naszego zainteresowania są gospodarstwa z działalnością rolniczą bez względu na rozmiary tej działalności, które to rozmiary statystycznie rzecz biorąc związane są z arealem użytków rolnych. Pod względem formy własności dominują gospodarstwa indywidualne, które stanowią w woj. opolskim 99,5% ogólnej liczby gospodarstw (w kraju 99,8%). Na nie przypada 72% użytków rolnych – UR (kraj 89%), 89% nakładów pracy w jednostkach pełnozatrudnionych – JPZ (98%), 81% pogłowia zwierząt w sztukach dużych – SD (92%), 76% standardowej produkcji – SO (90%) oraz 76% standardowej nadwyżki bezpośredniej – SNB (90%). Znaczenie form własności innych niż gospodarstwa indywidualne (dalej te inne formy dla prostoty będziemy nazywać gospodarstwami prawnymi) jest w woj. opolskim znacznie większe niż przeciętnie w kraju. Średni areal UR gospodarstwa indywidualnego w woj. opolskim wynosi 10,1 ha i jest większy o 43% w porównaniu do średniego gospodarstwa w kraju (7,1 ha). W przypadku pozostałych gospodarstw (gospodarstw prawnych), ta przewaga jest nieco większa, bo wynosi 57% (618 ha wobec 395 ha).

Syntetycznie dobrą fotografię rolnictwa daje przeciętne gospodarstwo, a ściślej biorąc wartości cech odnoszących się do potencjału produkcyjnego przeciętnego gospodarstwa (tab. 1).

Dane tab. 1 niedwuznacznie wskazują na znacznie większy potencjał produkcyjno-ekonomiczny przeciętnego gospodarstwa rolnego w woj. opolskim w porównaniu z przeciętną dla kraju, jak też ze zdecydowaną większością województw (zob. ryc. 1 – kolorowa wkładka, s. 7).

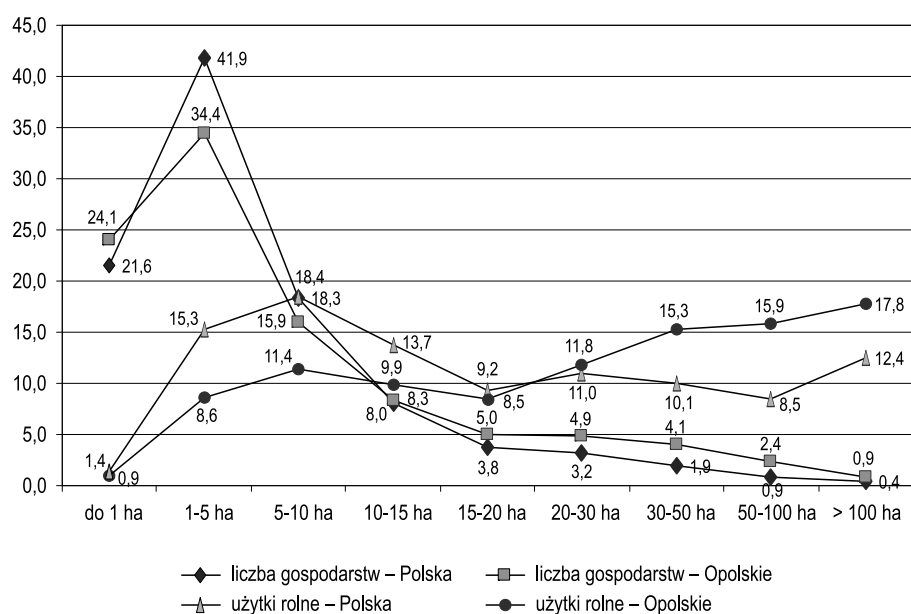
Przeciętnie większy areal UR gospodarstw rolnych w woj. opolskim znajduje wyraz w strukturze agrarnej. Widoczne na ryc. 2 mniejsze skupienie użytków rolnych w niższych grupach obszarowych, a większe w wyższych grupach w woj. opolskim niż przeciętnie w całym kraju znajduje wyraz w szeregach skumulowanych liczby gospodarstw i użytków rolnych, które zamieszczono w tab. 2. Ogólny wnio-

Tabela 1

Wartości podstawowych cech gospodarstw rolnych według formy prawnej
– przeciętnie na 1 gospodarstwo

Wyszczególnienie	Polska			Woj. opolskie		
	ogółem	prawne	indywidualne	ogółem	prawne	indywidualne
Użytki rolne (ha)	8,00	394,60	7,09	14,00	618,00	10,14
Nakłady pracy (JPZ)	1,10	11,70	1,10	1,20	20,10	1,00
Pogłowie zwierząt (SD)	3,80	139,70	3,50	4,90	142,30	4,00
Standardowa produkcja (tys. €)	10,10	445,90	9,20	16,50	618,00	12,60
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (ESU)	3,80	164,00	3,40	6,70	246,60	5,10
Standardowa produkcja/ha (tys. €)	1,26	1,13	1,29	1,18	1,00	1,24
Standardowa nadwyżka bezpośrednia/JPZ (ESU)	3,45	14,01	3,09	5,58	12,27	5,10

Źródło: Zestawiono na podstawie danych PSR 2010 naliczonych przez US w Olsztynie na potrzeby opracowania [GUS 2013] (tab. 1-9).

Ryc. 2. Rozkład procentowy indywidualnych gospodarstw rolnych i powierzchni użytków rolnych według grup obszarowych (Polska i woj. opolskie)

Źródło: Opracowano na podstawie danych PSR [GUS 2013] (ryc. 2-10).

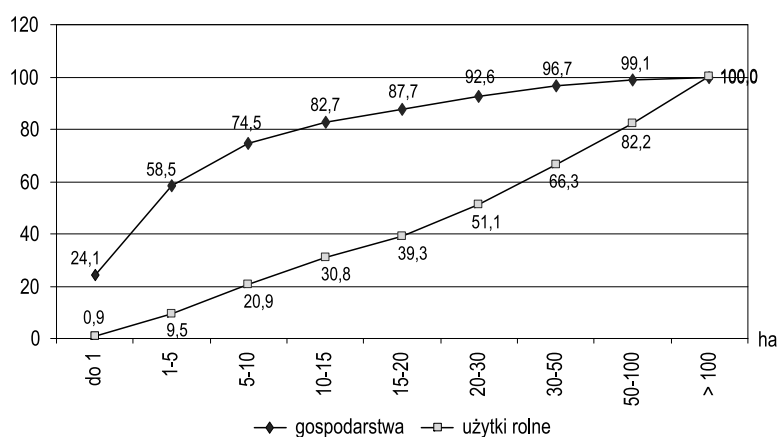
Tabela 2

Szeregi skumulowane częstości indywidualnych gospodarstw rolnych i powierzchni użytków rolnych według grup obszarowych (Polska i woj. opolskie)

Wyszczególnienie		Grupy obszarowe (ha UR)								
		do 1	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	30-50	50-100	≥100
Liczba gospodarstw	Polska	21,6	63,4	81,8	89,8	93,6	96,8	98,7	99,6	100,0
	Opolskie	24,1	58,5	74,5	82,7	87,7	92,6	96,7	99,1	100,0
Użytki rolne	Polska	1,4	16,6	35,1	48,8	58,0	69,0	79,1	87,6	100,0
	Opolskie	0,9	9,5	20,9	30,8	39,3	51,1	66,3	82,2	100,0

sek sprowadza się do nieco korzystniejszej struktury agrarnej (obszarowej) rolnictwa opolskiego niż przeciętnie w kraju.

Wizualizacji szeregów skumulowanych dla woj. opolskiego dokonano na ryc. 3 (obraz graficzny dla całego kraju niewiele się różni). Rolnictwo woj. opolskiego,

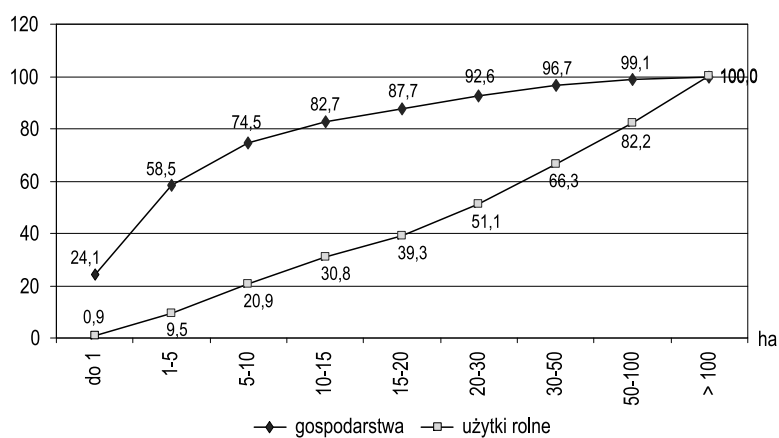

Ryc. 3. Szereg skumulowany częstości indywidualnych gospodarstw rolnych i użytków rolnych – woj. opolskie

Tabela 3

Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej według klas ekonomicznych (struktura, %)

Wyszczególnienie	Grupy wielkości ekonomicznej (SNB w ESU)						
	do 2	2-4	4-8	8-16	16-40	40-100	≥100
Polska	62,3	13,4	11,0	7,6	4,6	0,9	0,2
Woj. opolskie	51,9	13,6	13,0	10,5	8,6	2,1	0,3

Ryc. 4. Gospodarstwa i użytki rolne według rodzaju gminy w %: Polska i woj. opolskie

Tabela 4

Pogłowie zwierząt i standardowa produkcja na 1 ha UR oraz standardowa nadwyżka bezpośrednia na pełnozatrudnionego w indywidualnych gospodarstwach rolnych według rodzaju gmin: Polska i woj. opolskie

Wyszczególnienie	Gminy		
	wiejskie	miejsko-wiejskie	miejskie
Zwierzęta gospodarskie (SD/ha)			
Polska – ogółem	0,51	0,45	0,29
Polska – 1 ha i więcej	0,51	0,43	0,26
Woj. opolskie – ogółem	0,37	0,33	0,97
Woj. opolskie – 1 ha i więcej	0,36	0,32	0,40
Standardowa produkcja (tys. €/ha)			
Polska – ogółem	1,28	1,29	1,23
Polska – 1 ha i więcej	1,25	1,23	1,14
Woj. opolskie – ogółem	1,19	1,15	3,61
Woj. opolskie – 1 ha i więcej	1,16	1,13	3,63
Standardowa nadwyżka bezpośrednia (ESU/JPZ)			
Polska – ogółem	3,26	3,47	3,32
Polska – 1 ha i więcej	3,50	4,12	3,89
Woj. opolskie – ogółem	5,50	5,95	3,23
Woj. opolskie – 1 ha i więcej	5,94	6,38	7,56

podobnie jak w przypadku struktury agrarnej, prezentuje się korzystniej także pod względem struktury gospodarstw rolnych według klas ekonomicznych (standardowej produkcji), ale nie jest to przewaga istotna, niemniej jest widoczna (tab. 3). W woj. opolskim odsetek gospodarstw w analizowanej zbiorowości jest ok. 10 pkt proc. niższy w grupie o najmniejszej SNB, zaś w pozostałych grupach – wyższy.

Cechą wyróżniającą rolnictwo woj. opolskiego jest znacznie większy odsetek gospodarstw rolnych i użytków rolnych na obszarach gmin miejsko-wiejskich, natomiast mniejszy w przypadku gmin wiejskich. W woj. opolskim zarówno liczba gospodarstw, jak i powierzchnia użytków rolnych w gminach miejsko-wiejskich jest znacznie większa niż w gminach wiejskich (ryc. 4). Co więcej, występują o przeciwnym kierunku zależności niż w przypadku całego kraju. Na przykład odsetek gospodarstw najmniejszych (do 1 ha UR) przeciętnie w kraju jest najwyższy w gminach wiejskich (18,5%), niższy w gminach miejsko-wiejskich (21,7%) i najniższy w gminach miejskich (30,9%). Natomiast w woj. opolskim układ analogicznych wielkości jest przeciwny, odpowiednio: 25,9%, 21,7% i 17,5%. Nie wnikając w przyczyny takiego stanu rzeczy, bo to wymagałoby odrębnej analizy, wysuniemy jedynie sugestię, że przyczyną może być niższy popyt na ziemię na cele pozarolnicze oraz wyższa dochodowość gospodarstw w woj. opolskim. Inne przykłady – to pogłowie zwierząt gospodarskich (SD) w przeliczeniu na 1 ha UR, standardowa produkcja (tys. €)/1 ha UR czy standardowa nadwyżka bezpośrednia na jednostkę pracy (JPZ). Stosowne dane zamieszczono w tab. 4.

2. Zrównoważenie środowiskowe gospodarstw rolnych

W charakterze kryteriów zrównoważenia środowiskowego gospodarstwa rolnego (przyjazności produkcji rolnej dla środowiska przyrodniczego) przyjęto następujące wskaźniki: udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych, liczbę grup roślin uprawianych na gruntach ornych, indeks pokrycia gruntów ornych roślinnością w okresie zimy, obsadę zwierząt na użytkach rolnych, saldo bilansu glebowej substancji organicznej oraz saldo bilansu azotu brutto, fosforu i potasu w glebie.

Dane tab. 5 niedwuznacznie wskazują przewagę rolnictwa woj. opolskiego w zakresie zrównoważenia środowiskowego. Odsetek gospodarstw spełniających wyróżnione kryteria środowiskowe jest na ogół znacznie wyższy w przypadku rolnictwa woj. opolskiego niż przeciętnie w kraju. W odniesieniu do jednoczesnego spełniania 4 kryteriów przewaga rolnictwa opolskiego jest 2-krotna w odniesieniu zarówno do odsetka gospodarstw, jak i powierzchni użytków rolnych.

3. Zrównoważenie ekonomiczne

Dane PSR nie zawierają wprost informacji, która pozwoliłaby ocenić poziom zrównoważenia w sferze ekonomicznej. Można jednak pokusić się o ich wykorzysta-

Tabela 5

Zrównoważenie środowiskowe gospodarstw rolnych (w % gospodarstw ≥ 1 ha UR)

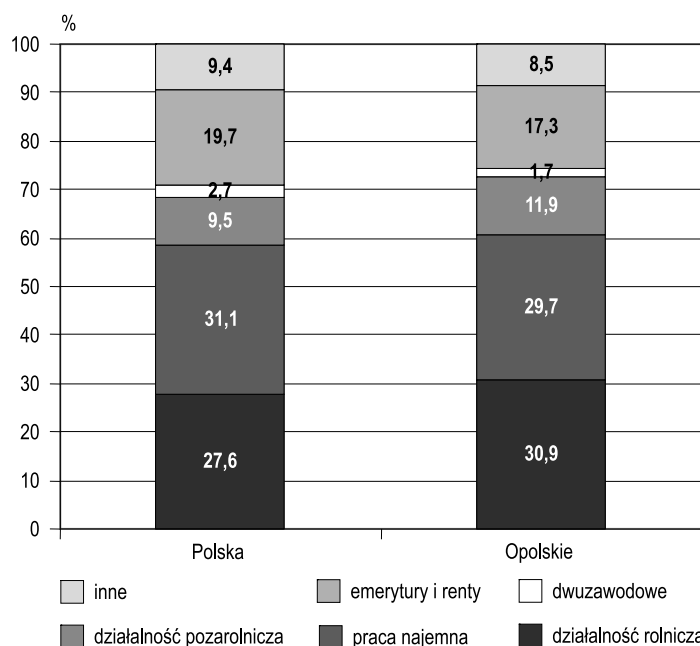
Wyszczególnienie		Polska			Woj. opolskie		
		ogółem	prawne	indywidualne	ogółem	prawne	indywidualne
Kryterium zbóż	G	22,2	42,4	22,2	22,1	55,9	21,8
	UR	32,1	60,3	28,5	42,1	69,0	31,5
Kryterium okrywy zimowej	G	52,9	60,3	52,9	70,5	91,3	70,3
	UR	64,2	78,0	62,3	86,1	97,2	81,7
Kryterium grup roślin	G	19,0	32,8	19,0	19,2	50,2	19,0
	UR	35,2	59,4	32,2	46,9	69,1	38,1
Kryterium substancji organicznej	G	39,4	52,1	39,4	70,5	57,2	70,6
	UR	47,0	58,3	45,6	64,0	46,2	71,0
Kryterium obsady zwierząt	G	97,5	97,6	97,5	98,7	97,4	98,7
	UR	97,2	98,5	97,1	99,1	99,3	98,6
Kryterium bilansu azotu	G	4,5	4,4	4,4	4,5	3,9	4,6
	UR	4,8	4,5	4,8	4,4	6,4	5,0
Kryterium bilansu potasu	G	3,2	3,6	3,2	4,2	6,1	4,2
	UR	4,0	4,1	4,0	4,5	4,2	4,6
Kryterium bilansu fosforu	G	11,8	15,8	11,8	10,3	13,1	10,3
	UR	13,7	18,1	13,1	11,5	9,7	12,2
Jednocześnie 4 kryteria*	G	4,4	19,9	4,4	9,0	35,4	8,8
	UR	13,5	41,7	10,0	28,8	54,8	18,6

* Kryteria: udział zbóż, liczba grup roślin, roślinna okrywa zimowa, obsada zwierząt.

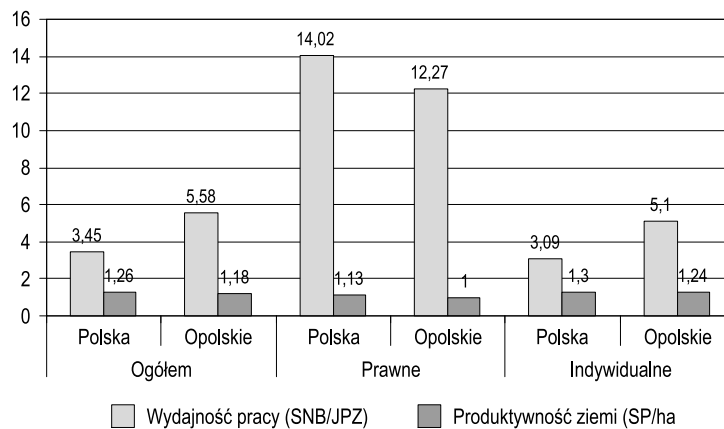
nie do ustalenia pewnych wskaźników umożliwiających porównanie dwóch obiektów (podzbiorów, zbiorów) w zakresie zrównoważenia ekonomicznego. Rzecz idzie o źródła utrzymania rodzin związanych z indywidualnym gospodarstwem rolnym, ekonomiczną wydajność pracy oraz produktywność ziemi. W przypadku źródła utrzymania pomijamy gospodarstwa prawne, które mają inny system wynagrodzenia za pracę. Wydajność ekonomiczną będziemy mierzyć za pomocą standardowej nadwyżki bezpośredniej przypadającej na jednostkę nakładów pracy, tj. tzw. pełnozatrudnionego (JPZ). W odniesieniu do produktywności ziemi zastosujemy agregat wartości standardowej produkcji w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych. Miary te można uznać jedynie za pewne przybliżenie do rzeczywistych wskaźników.

W przypadku źródła utrzymania chodzi o przeważające (powyżej 50%) źródło dochodu gospodarstwa domowego związanego z użytkownikiem gospodarstwa rolnego – na ogół rodziny rolnika. Na ryc. 5 zilustrowano strukturę źródeł utrzymania wszystkich gospodarstw indywidualnych w Polsce oraz w woj. opolskim. Wszystkich – tzn. w tym przypadku także gospodarstw o powierzchni UR do 1 ha. W odniesieniu do dwóch rodzajów źródeł woj. opolskie ma przewagę, a mianowicie: działalności rolniczej (o 3,3 pkt proc.) i działalności pozarolniczej (o 2,4 pkt proc.). Wskazuje to na bardziej dochodowe gospodarstwa – oczywiście przeciętnie rzecz biorąc – oraz relatywnie większą aktywność w zakresie własnego biznesu pozarolniczego. Ten pierwszy przypadek ma uzasadnienie przede wszystkim w większym areale przeciętnego gospodarstwa, co przekłada się na wyższą wydajność pracy, natomiast uzasadnienia tego drugiego można doszukiwać się m.in. w lokalizacji większego odsetka gospodarstw w gminach miejsko-wiejskich.

Relacje między woj. opolskim i całym krajem w zakresie wydajności ekonomicznej pracy i produktywności ziemi przedstawiono na ryc. 6. Wydajność pracy rolnictwa opolskiego jest aż o 62% wyższa niż przeciętnie w kraju. Stanowi to wypadkową wyższej wydajności w rolnictwie indywidualnym o 65%, przy niższej o 12% wydajności w rolnictwie nieindywidualnym. To ostatnie stanowi zaskoczenie ze względu na większy o 57% areal użytków rolnych przeciętnego gospodarstwa prawnego (nieindywidualnego) w woj. opolskim w stosunku do kraju. Arytmetyczne wytłumaczenie daje jeszcze

Ryc. 5. Struktura gospodarstw domowych związanych z użytkownikiem indywidualnego gospodarstwa rolnego według przeważającego źródła utrzymania (dochodu)

Ryc. 6. Wydajność pracy i produktywność ziemi w gospodarstwach rolnych – woj. opolskie na tle kraju

większa różnica w zakresie nakładów pracy, bo wynosząca 72%. Stawia to kolejne pytanie – właśnie o większe nakłady pracy w gospodarstwach prawnych woj. opolskiego.

W odniesieniu do produktywności ziemi – standardowej produkcji na 1 ha UR – rolnictwo woj. opolskiego plasuje się nieznacznie poniżej średniej krajowej. To zastanawiające, ponieważ pod względem wskaźnika jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej plasuje się na pierwszym miejscu w kraju: 81,6, kraj 66,1 [Stuczyński *et al.* 2007]. Także stan agrochemiczny gleb w woj. opolskim jest korzystniejszy niż przeciętnie w Polsce w odniesieniu do udziału gleb kwaśnych i bardzo kwaśnych (opolskie – 32,7%, Polska 51,0%), udział gleb o bardzo niskiej i niskiej zasobności gleb w fosfor: opolskie – 35%, Polska – 36% oraz w potas: opolskie – 47%, Polska – 42%. Udział trwałych użytków zielonych (TUZ) w użytkach rolnych w woj. opolskim jest prawie dwukrotnie niższy niż średnio w Polsce, wyższe są plony, ale znacznie niższa obsada zwierząt. W sumie wskaźnik intensywności organizacji produkcji roślinnej jest o ok. 5 pkt wyższy niż w Polsce, natomiast wskaźnik intensywności organizacji produkcji zwierzęcej jest niższy w woj. opolskim o ok. 17 pkt, także łączny wskaźnik intensywności produkcji rolniczej w woj. opolskim jest niższy niż w Polsce o ok. 7 pkt¹.

Rolnictwo woj. opolskiego cechuje się wyższym poziomem nawożenia mineralnego, natomiast niższym poziomem stosowania nawozów organicznych pochodzenia zwierzęcego. Także odsetek gospodarstw stosujących zarówno nawozy mineralne, jak i nawozy organiczne (pochodzenia zwierzęcego), a także wapnujące gleby oraz stosujące środki chemicznej ochrony roślin jest wyższy w woj. opolskim. Dotyczy to tak gospodarstw indywidualnych, jak i gospodarstw nieindywidualnych (prawnych). Zwraca uwagę zwłaszcza wapnowanie gleb – bardzo pożądane ze względu na ogromną skalę zakwaszenia gleb w Polsce. Obraz w tym zakresie przedstawiono w tab. 6.

¹ Jak ustalili specjaliści z IUNG-PIB wskaźnik ten dla lat 2008-2009 w przypadku Polski wynosił 234 pkt, a w przypadku woj. opolskiego 227 pkt [zob. Kopiński, Krasowicz 2010].

Tabela 6

Nawożenie mineralne i organiczne w gospodarstwach rolnych: Polska i woj. opolskie

Wyszczególnienie	Polska			Woj. opolskie		
	ogółem	prawne	indywidualne	ogółem	prawne	indywidualne
Gosp. stosujące nawozy mineralne (%)	66,4	73,5	66,4	76,3	92,8	76,2
Gosp. stosujące nawozy organiczne* (%)	46,6	28,8	46,6	55,6	37,4	59,6
Gosp. wapnujące gleby (%)	9,6	32,6	9,5	16,5	66,4	42,4
Gosp. stosujące ŚOR** (%)	87,3	83,5	87,3	94,6	95,7	95,6
Nawożenie mineralne*** (NPK/ha)	121,6	182,4	114,4	184,6	224,7	168,9
Nawożenie organiczne*** (NPK/ha)	78,8	33,5	84,2	41,2	24,2	47,9
Saldo bilansu substancji organicznej	0,03	0,07	0,03	0,09	0,02	0,08

* pochodzenia zwierzęcego (obornik, gnojówka i gnojowica);

** środki ochrony roślin;

*** składnik tlenkowy

Zamieszczono w niej także saldo bilansu substancji organicznej, w czym także rolnictwo woj. opolskiego ma przewagę.

4. Zrównoważenie społeczne

Dane PSR w zasadzie nie pozwalają na ocenę zrównoważenia w sferze społecznej. Nie ma natomiast istotnych różnic w zakresie struktury użytkowników (kierowników) gospodarstw rolnych według wykształcenia. Biorąc pod uwagę gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych co najmniej 1 ha, wykształcenie wyższe posiada 10,1% użytkowników gospodarstw w Polsce, w tym 9,0% w woj. opolskim. Wykształcenie średnie (łącznie policealne, średnie zawodowe i średnie ogólnokształcące) posiada odpowiednio 31,7 i 31,6%, a wykształcenie zasadnicze zawodowe odpowiednio 40,7 i 48,9%. W przypadku wykształcenia rolniczego na poziomie wyższym posiada 2,2% użytkowników w kraju, a w woj. opolskim 2,0%, średnie odpowiednio 10,0 i 12,7% oraz zasadnicze zawodowe 12,9 i 13,6%. Zatem można uznać, że struktura użytkowników co najmniej 1-hektarowych gospodarstw indywidualnych w woj. opolskim pod względem wykształcenia nie różni się znacznie od struktury ogólnokrajowej. Również w przypadku struktury użytkowników według wieku nie ma istotnych różnic. Odsetek użytkowników w wieku do 44 lat przeciętnie w kraju wynosi 39,6% (w zbiorowości gospodarstw 1 ha UR i więcej) a w woj. opolskim 41,9%, w wieku 44-64 lat odpowiednio 52,1 i 52,0% a w wieku 65 i więcej lat odpowiednio 8,3 i 6,1%. Można zatem uznać, że w zakresie struktury wiekowej

użytkowników woj. opolskie ma niewielką przewagę. Podobnie jest w odniesieniu do płci użytkowników, ponieważ mężczyźni stanowią 73,0% użytkowników w woj. opolskim, podczas gdy w kraju 69,2%.

W podtrzymywaniu vitalności obszarów wiejskich ważna rola przypada rolnictwu, zwłaszcza gospodarstwom indywidualnym (rodzinnym), zapewniającym pracę i źródło utrzymania rodzinom je użytkującym. Szczególną rolę w tym zakresie odgrywają gospodarstwa rynku lokalnego i gospodarstwa samozaopatrzeniowe. Te pierwsze przeważającą część produkcji towarowej realizują w sprzedaży bezpośredniej. Dotyczy to ok. 1/10 indywidualnych gospodarstw rolnych. Sprzedaż bezpośrednia jest ważna dla funkcjonowania rynków lokalnych, dostarczania świeżych i na ogół tańszych produktów, umacniania więzi społecznych. Wpisuje się to w różne ruchy społeczne zbliżające konsumenta do producenta².

O wiele większe rozmiary przybiera natomiast zjawisko *gospodarstw samozaopatrzeniowych*, przez które rozumie się gospodarstwa przeznaczające główną część produkcji rolniczej na własne potrzeby (rodziny rolnika). Takie gospodarstwa stanowią jedną z cech charakterystycznych polskiego rolnictwa – ich odsetek jest nadzwyczaj duży, co wiąże się oczywiście z rozdrobnioną strukturą agrarną (tab. 7). W powszechnej raczej opinii gospodarstwa samozaopatrzeniowe – z reguły o niewielkim areale – są oceniane pejoratywnie, jako nieefektywne, mało wydajne i socjalne. Gros gospodarstw samozaopatrzeniowych to gospodarstwa niewielkie tak pod względem obszaru, jak i produkcji.

Tabela 7

Indywidualne gospodarstwa rolne – samozaopatrzeniowe i rynku lokalnego w woj. opolskim na tle kraju (%)

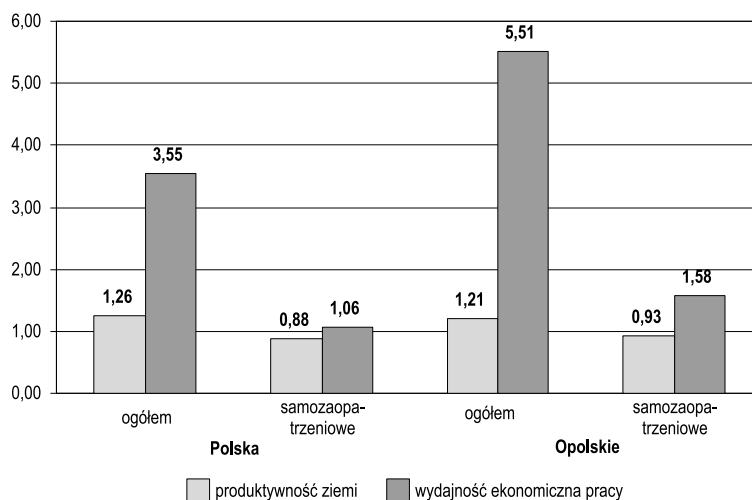
Wyszczególnienie		Razem	Do 1 ha	1 ha i więcej
Gospodarstwa samozaopatrzeniowe	Polska	38,3	54,6	34,1
	woj. opolskie	33,5	57,1	26,3
Gospodarstwa rynku lokalnego	Polska	11,9	4,7	13,8
	woj. opolskie	8,1	8,2	8,0

Ze względu na specyfikę gospodarstw do 1 ha, pominiemy je w analizie, tj. pod uwagę weźmiemy tylko gospodarstwa o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej. Okazuje się, że w całym kraju 71,9% gospodarstw samozaopatrzeniowych przypada na grupę obszarową 1-5 ha, a w woj. opolskim 68,5%. Przekłada się to na przeciętny areal użytków rolnych w gospodarstwie, który w przypadku gospodarstw samozaopatrzeniowych wynosi w woj. opolskim 4,74 ha, a w kraju 4,25 ha (przypomnijmy, że średni

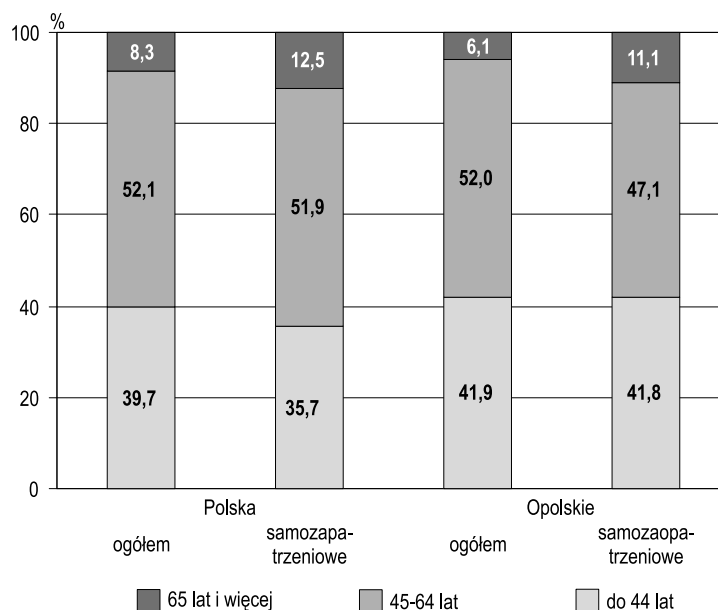
² Kwestia ta jest szerzej przedstawiona w pracy [Zegar 2012].

obszar użytków rolnych gospodarstw co najmniej 1-hektarowych wynosi w przypadku kraju 8,85 ha, a w przypadku woj. opolskiego 13,14 ha). Mniejszy areał gospodarstw samozaopatrzeniowych przekłada się na niższą wydajność ekonomiczną pracy, co jest oczywiste, ale także na niższą produktywność ziemi. Wydajność ekonomiczną pracy mierzymy za pomocą wartości standardowej nadwyżki bezpośredniej w przeliczeniu na osobę pełnozatrudnioną (SNB/JPZ) i wyrażamy w ESU, natomiast produktywność ziemi mierzymy za pomocą wartości standardowej produkcji na 1 ha UR i wyrażamy w tys. euro. Wynik obliczeń podany na ryc. 7. dowodzi pozostawania w tyle gospodarstw samozaopatrzeniowych tak w zakresie produktywności ziemi, jak i wydajności ekonomicznej pracy w stosunku do ogółu indywidualnych gospodarstw o powierzchni UR 1 ha i więcej. W obu tych zakresach gospodarstwa samozaopatrzeniowe woj. opolskiego prezentują się korzystniej w porównaniu z analogiczną grupą gospodarstw w kraju.

Gorsze wyniki produkcyjno-ekonomiczne gospodarstw samozaopatrzeniowych stawiają pod znakiem zapytania sens ich egzystencji i perspektywy rozwoju. Trzeba wziąć pod uwagę tzw. czynnik ludzki. Okazuje się, że gospodarstwa te są relatywnie częściej prowadzone przez kobiety. W przypadku kraju odsetek gospodarstw użytkowanych przez kobiety dla ogółu gospodarstw 1 ha UR i więcej wynosi 30,9%, a dla gospodarstw samozaopatrzeniowych 37,5%. Analogiczne dane dla woj. opolskiego wynoszą 22,0 i 34,8%. Oczywiście samo prowadzenie gospodarstwa rolnego przez użytkownika – kobietę jeszcze niczego nie przesądza, ale już połączenie tego z wiekiem i liczebnością rodziny – tak. Nie ma większych różnic w strukturze wiekowej domowników pracujących w gospodarstwie rolnym. Dotyczy to tak ogółu analizowanych gospodarstw, jak i gospodarstw samozaopatrzeniowych. Różnice w odniesieniu do struktury wiekowej pojawiają się w odniesieniu do użytkowników.

Ryc. 7. Produktywność ziemi i wydajność ekonomiczna pracy w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych 1 ha i więcej: ogółem i samozaopatrzeniowe (przeciętnie w kraju i woj. opolskim)

Ryc. 8. Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni użytków rolnych 1 i więcej ha: ogółem i samozaopatrzeniowe – kraj i woj. opolskie

Niska wydajność ekonomiczna nakładów pracy – poza niższą wartością standardowej nadwyżki bezpośredniej – wynika także z ułomnego odzwierciedlenia nakładów pracy w PSR 2010. Nakłady pracy są wynikiem zgrubnego rachunku

Tabela 8

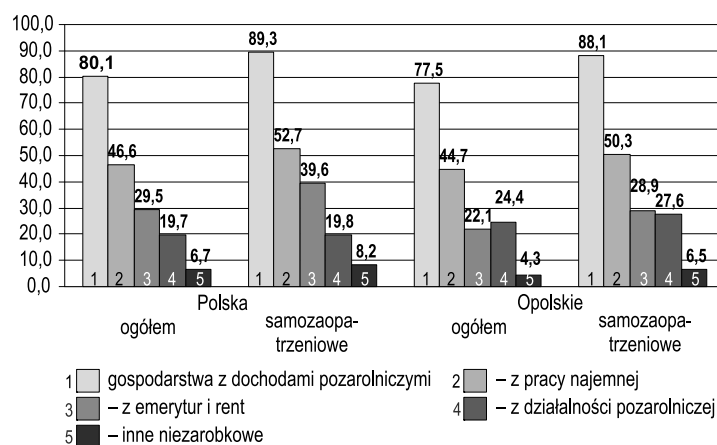
Zasoby i wykorzystanie nakładów pracy w indywidualnych gospodarstwach rolnych ogółem i samozaopatrzeniowych w Polsce i woj. opolskim (gospodarstwa o powierzchni 1 ha UR i więcej) – przeciętnie na gospodarstwo

Wyszczególnienie	Polska		Woj. opolskie	
	ogółem	samozaopatrzeniowe	ogółem	samozaopatrzeniowe
Członkowie rodziny pracujący w gospodarstwie rolnym (osoby fizyczne)	2,47	2,64	2,48	2,52
Nakłady pracy rodziny w gospodarstwie rolnym (JPZ)	1,20	1,16	1,20	1,05
Relacja: osoby fizyczne/JPZ (osoby fizyczne)	2,07	2,27	2,07	2,40
Członkowie rodziny pracujący wyłącznie w gospodarstwie rolnym (osoby fizyczne)	1,62	1,66	1,61	1,50
Członkowie rodziny pracujący głównie poza gospodarstwem rolnym (osoby fizyczne)	0,77	0,91	0,78	0,93

i stanowią „piętę achillesową” statystyki publicznej. Otóż, mimo ogromnej różnicy w zakresie tworzonej produkcji między gospodarstwami samozaopatrzeniowymi i ogółem gospodarstw, różnice w zakresie zasobów pracy i ich wykorzystania są niewielkie (tab. 8). W każdym razie nie znajdują dostatecznego uzasadnienia, biorąc pod uwagę także większe zmechanizowanie prac w gospodarstwach o relatywnie większym obszarze. To wskazuje na znaczne rezerwy pracy w gospodarstwach drobnych – samozaopatrzeniowych.

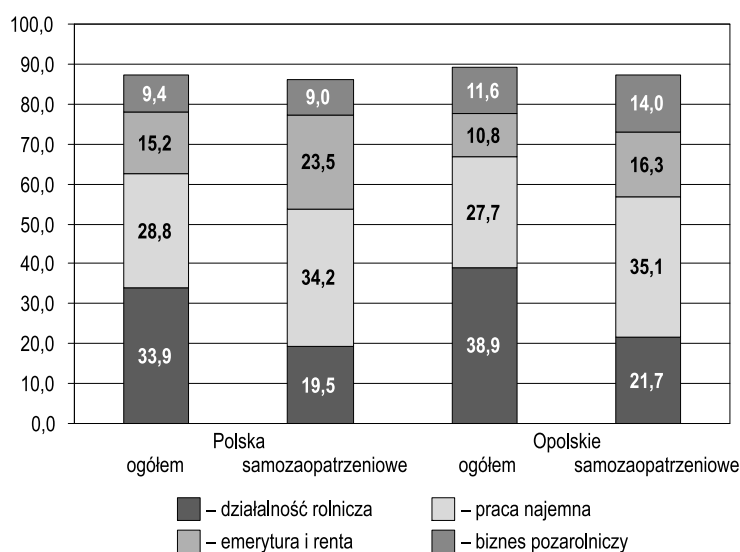
Rolnictwo woj. opolskiego cechuje się wyższym poziomem nawożenia mineralnego, natomiast niższym poziomem stosowania nawozów organicznych pochodzenia zwierzęcego. Także odsetek gospodarstw stosujących zarówno nawozy mineralne, jak i nawozy organiczne (pochodzenia zwierzęcego) a także wapnujące gleby oraz stosujące środki chemicznej ochrony roślin jest wyższy w woj. opolskim. Dotyczy to tak gospodarstw indywidualnych, jak i gospodarstw nieindywidualnych (prawnych). Zwraca uwagę zwłaszcza wapnowanie gleb – bardzo pożądane ze względu na ogromną skalę zakwaszenia gleb w Polsce. Obraz w tym zakresie przedstawiono w tab. 6. Zamieszczono w niej także saldo bilansu substancji organicznej, w czym także rolnictwo woj. opolskiego ma przewagę.

Gospodarstwa samozaopatrzeniowe wykazują większą aktywność w zakresie działalności pozarolniczej oraz korzystania ze świadczeń społecznych. Świadczy o tym odsetek gospodarstw pozyskujących dochody z pracy najemnej, pracy na własny rachunek poza rolnictwem (biznes pozarolniczy)³, ubezpieczeń społecznych oraz innych źródeł niezarobkowych (ryc. 9).

Ryc. 9. Indywidualne gospodarstwa rolne według pozarolniczych źródeł pozyskiwania dochodu: ogółem i samozaopatrzeniowe

³ Gospodarstwa rolne w woj. opolskim relatywnie częściej podejmują pozarolniczą działalność gospodarczą niż przeciętnie w kraju: opolskie 9,7% gospodarstw, Polska 6,1% gospodarstw (według danych REGON).

Ryc. 10. Gospodarstwa domowe użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych: ogółem i samozaopatrzeniowe według podstawowego źródła utrzymania (%)

Gospodarstwa samozaopatrzeniowe wpadają gorzej niż ogół gospodarstw w zakresie spełniania kryteriów zrównoważenia środowiskowego oraz potencjalnej presji na środowisko przyrodnicze. Wskazują na to wybrane dane zamieszczone w tab. 9. Także w tym zakresie gospodarstwa woj. opolskiego prezentują się korzystniej niż ogół gospodarstw w kraju.

Tabela 9

Indywidualne gospodarstwa rolne o powierzchni UR 1 ha i więcej:
ogółem i samozaopatrzeniowe – w Polsce i woj. opolskim

Wyszczególnienie	Polska		Woj. opolskie	
	ogółem	samozaopatrzeniowe	ogółem	samozaopatrzeniowe
Gospodarstwa ze zwierzętami gospodarskimi, %	61,2	44,4	64,6	49,9
Gospodarstwa stosujące nawozy mineralne, %	76,2	43,9	89,2	56,2
Gospodarstwa spełniające 4 kryteria, %	4,4	3,0	8,8	3,2
Saldo bilansu substancji organicznej (t/ha)	0,07	-0,10	0,14	0,13
Nawożenie mineralne (NPK/ha)	115,4	64,5	169,7	115,2
Nawożenie organiczne (NPK/ha)	85,1	59,2	48,1	51,7

Zakończenie

Rolnictwo woj. opolskiego wypada korzystniej na tle kraju pod względem wydajności pracy, kultury rolnej oraz zrównoważenia. W odniesieniu do ładu środowiskowego potwierdzają to zastosowane wskaźniki zrównoważenia środowiskowego, jakkolwiek nie uwzględniono wskaźników dotyczących bioróżnorodności, krajobrazu rolniczego czy korzystania z nieodnawialnych zasobów. W tym zakresie nie ma jeszcze wypracowanych mierników (wskaźników), które można by skwantyfikować. Jak bowiem wycenić krajobraz: czy większa liczba działek w przeciętnym gospodarstwie rolnym to dobrze czy źle (w woj. opolskim na 1 gospodarstwo o powierzchni 1 ha UR przypada więcej działek – 8,3, a w kraju 5,6).

Rolnictwo woj. opolskiego cechuje się przewagą gospodarstw rolnych w gminach miejsko-wiejskich. To cecha specyficzna, której skutki dla wyników produkcyjno-ekonomicznych są nie do końca rozpoznane. Wysoce prawdopodobne, że wpływa to na większą aktywność w zakresie pracy najemnej i działalności pozarolniczej.

Analizy wymaga także wyjaśnienie niższej produktywności rolnictwa w woj. opolskim niż przeciętnie w kraju, mimo najwyższej waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Zgrubne wyjaśnienie tkwi w strukturze gospodarstw indywidualnych według typów rolniczych. Otóż w woj. opolskim do typu rolniczego „uprawy polowe” kwalifikuje się 46,6% gospodarstw (w kraju 39,8%), do typu „uprawy ogrodnicze” 1,6% (2,4%), do typu „uprawy trwałe” 1,4% (4,3%), do typu „zwierzęta – pasze objętościowe” 3,6% (9,7%), do typu „zwierzęta – pasze treściwe” 9,7% (5,6%) oraz do typu, które łącznie ujmujemy jako „mieszane” 32,3% (31,8%)⁴.

Na stan rolnictwa, a zwłaszcza jego perspektywy niewątpliwie wpływ wywierają migracje, których PSR 2010 nie ujmuje. W okresie 2002-2010 liczba ludności miejscowości wiejskich w Polsce zwiększyła się o 3,1%, natomiast w woj. opolskim zmniejszyła się o 3,9%. Natomiast w miastach liczba ludności w Polsce spadła o 0,6%, a w woj. opolskim o 5,4% [*Obszary...* 2013, s. 36-37, tab. II]. Nadal ma miejsce migracja wewnętrzna i zagraniczna na pobyt stały, której saldo w przeliczeniu na 1000 ludności w 2010 r. wyniosło w Polsce: wieś +3,1 i miasto -2,1, a w woj. opolskim -0,1 i -3,3 [*ibidem*, s. 40-41, tab. II].

Nowe wartościowanie rynku lokalnego oraz duży rozmiar zjawiska gospodarstw samozaopatrzeniowych stawiają w nowym świetle ich ujęcie w polityce wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Rzecz w tym, aby lepiej wykorzystać potencjał produkcyjny drzemiący w tych gospodarstwach, a jednocześnie wzmocnić witalność obszarów wiejskich. Prowadzi to do krytycznego oglądu obecnego instrumentarium polityki, zwłaszcza Wspólnej Polityki Rolnej UE, koncentrującej się na płatnościach bezpośrednich (obszarowych) z małym uzasadnieniem oraz programach i działaniach zorientowanych na gospodarstwa o większej skali produkcji.

⁴ Obliczono na podstawie danych [GUS 2012].

Literatura

- GUS, 2012, *Charakterystyka gospodarstw rolnych*. Powszechny Spis Rolny. GUS, Warszawa.
- Kopiński J., Krasowicz S., 2010, *Regionalne zróżnicowanie warunków produkcji rolniczej w Polsce*. Studia i Raporty IUNG-PIB, z. 22.
- Obszary wiejskie. PSR 2010*. GUS, US w Olsztynie. Warszawa, Olsztyn, 2013, s. 36-37, tab. II.
- Stuczyński T. *et al.*, 2007, *Przyrodnicze uwarunkowania produkcji rolniczej w Polsce*. Studia i Raporty IUNG-PIB, t. 7, Puławy.
- Woś A., Zegar J. St., 2002, *Rolnictwo społecznie zrównoważone*. IERiGŻ, Warszawa.
- Zegar J. St., 2012, *Współczesne wyzwania rolnictwa*. WN PWN, Warszawa.
- Zegar J. St. (red.), 2013, *Zrównoważenie polskiego rolnictwa*. GUS, Warszawa.